

Отримано: 12.04.2021 р.

Прорецензовано: 28.04.2021 р.

Прийнято до друку: 10.05.2021 р.

e-mail: nrjtarovska@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-120-126

Райтаровська Н. Руські землі у міжнародному житті Європи в VIII-X ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 120–126.

УДК: 930.2:[327:(470:4)]"07/09"

Наталія Райтаровська**РУСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖНАРОДНОМУ ЖИТТІ ЄВРОПИ В VIII-X СТ.**

У статті зроблено спробу окреслити основні аспекти становища руських земель в міжнародному житті Європи у VIII-X ст. Розглянуто версії походження Аскольда та підтримано гіпотезу його приналежності до династії Ськьольдунгів. Щодо Діра, то найбільш вірогідним сьогодні є припущення що Дір жив раніше за Аскольда, і саме він вперше спробував скинути з Києва залежність від хозарського каганату, а інформація з «Повісті минулих літ» є вставкою літописців. На основі різноманітної джерельної бази, зокрема із залученням «Баварського Географа» та даних археологічних досліджень, підтримано версію локалізації руського каганату у Придніпров'ї із центром у Києві.

Ключові слова: Аскольд, Дір, Ськьольдунги, конунг, Славія, Стара Ладога, «Бертинські аннали», руський каганат, «Баварський Географ», каган, Куявія.

Natalia Raitarovska**RUS' IN THE INTERNATIONAL LIFE OF EUROPE IN VIII-X CENTURIES**

The article attempts to outline the main aspects of the situation of Rus' land in the international life of Europe in the VIII-X centuries. Vikings have long been known East Europe, and the first contacts began far away before the famous «Invitation of the Varangians» in the «Povist mynulykh lit». Old Ladoga became the center of a conglomerate of the surrounding Ugro-Finnish-Varyag-Slavic tribes, and is known in Arabic sources as «Slavia». Versions of Askold's origin are also considered and the hypothesis that he probably belonged to the Scylding dynasty is supported. Askold pursued a very active foreign policy, in particular, he signed an agreement with the Byzantine Empire and was baptized. It is likely that he commissioned his own chronicle, the corrected version of which was included in the oldest Chronicle reports. As for Dyrr, the most likely assumption today is that Dyrr lived before Askold, and he was the first to try to get rid of dependence on the Khazars Khaganate, and information from the «Povist mynulykh lit» is an insert of chroniclers. The article analyzes information from the «Annales Bertiniani», which report on the famous embassy to the Frankish Emperor Louis the Pious from the Kagan of the Rus'. This message caused a heated discussion about the localization of the Rus' Khaganate. The assumption of Omelyan Pritsak, who claimed that the Rus' Khaganate was located not far from the Khazar Khaganate, and Kyiv was founded by the Khazars, does not have sufficient scientific arguments in its favor today. The localization of the Rus' Khaganate in the North-East Rus' is also unconvincing, because in the IX century the rulers of Aldeigyuborg did not make campaigns to the Byzantine Empire, and did not use the title of Khagan, but called themselves konungs. Based on a various sources, in particular using the Geographus Bavarus and archaeological research, the version of localization of the Rus' Khaganate in the Dnipro region with the center in Kyiv was supported.

Key words: Askold, Dyrr, Scylding, konung, Slavia, Old Ladoga, Annales Bertiniani, Rus' Khaganate, Geographus Bavarus, khagan, Kuiavia.

Дипломатичні відносини із скандинавськими країнами були одними із найважливіших аспектів міжнародної політики Русі протягом значного періоду її існування. Торгові стосунки та військові союзи підкріплювались шлюбами руських князів із скандинавськими принцесами, чи скандинавських королів із руськими княжнами. Від часу заснування руської держави до правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого дійшла інформація про відносини окремих руських земель із варягами, і більшість якої торкається дуже дискусійних проблем історії Східної Європи VIII-X ст. Зосередимось на кількох важливих моментах, на які потрібно звертати увагу під час вивчення міжнародного становища руських земель у VIII-X ст.

Майже всі історики, які вивчали період VII – IX ст. у Північно-Східній Європі, дійшли висновку, що навколо Старої Ладоги поступово сформувався міцний союз місцевих племен, центром яких

була вона. В сучасній історіографії за цим конгломератом усталилась назва Слав'я, яку надали арабські автори IX-X ст. [24, с. 45; 18, с. 106-115] Етнічний склад Старої Ладоги наведений у найдавніших літописних зведеннях: угро-фінські племена чудь, меря і весь, варяги та слов'яни [26, с. 34-35], і скандинавам були відомі землі Північно-Східної Європи ще задовго до знаменитого «запрошення варягів» [21, с. 164-170]. Найбільш ймовірною сьогодні виглядає гіпотеза, що Старою Ладогою правили вихідці з бічної гілки данських Скульдунгів [13, с. 12-39] Після того, як Хальвдан Старий залишив Стару Ладогу і повернувся у Ютландію, щоб взяти участь у боротьбі за данський престол, владу тут захопили місцеві конунги, а потім вона знову перейшла у руки шведів. Схоже на те, що в Альдейгуборзі вже сформувалась на той час власна потужна верхівка, яка складалась з місцевих варягів на чолі з Ингваром, та з словен разом із угро-фінськими племенами [38, с. 23-28].

До наших днів дійшли скупи відомості про похід данських вікінгів на територію Східної Європи, про що йдеться у «Житті святого Анскарія». Спочатку дани успішно вторглися у Швецію і мало не захопили Бірку, однак шведському королеві Анунду вдалось їх переконати піти походом на інше «багате східне місто» [8, с. 697]. Цілком імовірно, що йшла мова про Альдейгуборг, який до середини IX ст. вже був доволі багатим та відомим серед варягів. Археологи знайшли на горизонті E2 сліди від пожежі, датовані 852-855 роками, що підтверджує інформацію від Рімберта [13, с. 34; 26, с. 160]. Напевне, під час вторгнення данів у Стару Ладогу і загинув конунг Ингвар. Після того, як дочка Ингвара Ингігерд відмовила шведському конунгові Фрамару, який приїжджав до неї свататись, Фрамар за допомогою Стурлауга захопив Стару Ладогу та одружився з Ингігерд. Фрамар спочатку правив у Альдейгуборзі спільно із місцевою верхівкою, однак поступово почав перетворюватись на одноосібного монарха, що не влаштувало ладожан [38, URL]. Після успішного повстання Фрамара вдалось вигнати із Старої Ладоги, тож ладозька еліта вирішила запросити до себе на престол Рюрика, сина Хальвдана Старого, який би значно краще підійшов на роль запрошеного правителя, ніж шведський конунг.

Період між 810 і 852 роками у історії зв'язків між Північно-Східною Європою та скандинавськими країнами висвітлений у джерелах дуже фрагментарно, адже саме тоді починається активна фаза набігів вікінгів на західноєвропейські країни. Однак руські землі не зникають з поля зору тогочасних літописців. Бурхливу дискусію спричинила згадка у «Бертинських анналах» про посольство від кагана росів до франкського імператора Людовіка Благочестивого у 839 році: *«надіслав також... деяких людей, які стверджують, що вони, тобто народ їх, називається Рос (Rhos); король (rex) їх, якого звать каганом (chacanus), направив їх до нього (Теофіла), як вони запевняли, заради дружби. Він (Теофіл) просив..., щоб милістю імператора і за його допомоги вони отримали можливість крізь його імперію безпечно повернутися на батьківщину, бо шлях, яким вони прибули до Константинополя прямує землями варварськими і у своїй надзвичайній дикості винятково лютих народів, і він не бажав, щоб вони повертались цим шляхом, аби не наражались за нагоди на яку-небудь небезпеку. Ретельно розслідувавши цілі їхнього прибуття, імператор дізнався, що вони походять з народу шведів (Sueones), і, вважаючи їх радше розвідниками і в тій країні і в нашій, ніж послами дружби, вирішив про себе затримати їх до тих пір, доки не вдасться достеменно дізнатися, чи з'явилися вони з щирими намірами, чи ні. Про це він не оминув... повідомити Теофілові, а також про те, що з любові до нього прийняв їх ласкаво і що, якщо вони виявляться гідними довіри, він відпустить їх, надав можливість безпечного повернення на батьківщину і допомогу; якщо ж ні, то з нашими послами відправить їх перед його (Теофіла) очі, аби той сам вирішив, як з ними слід вчинити»* [1, с. 438].

Це повідомлення, хоча і невелике за обсягом, але містить дуже важливу інформацію: першу згадку про назву Русь, відомості про те, що правитель цих росів (так називали себе послы – прим.авт.) носив титул каган, свідчення широких міжнародних зв'язків цієї країни із сусідніми державами. Судячи з усього, послы були шведами, і Август Шльоцер навіть запропонував читати титул каган, як скандинавське ім'я Хакон. Постає питання звідки ж відправилися послы до Людовіка Благочестивого? Детально розглянули всі версії місцезнаходження каганату росів Джонатан Шепард та Саймон Франклін [41, с. 18-34]. Ці ж дослідники вважають, що центром руського каганату була Стара Ладога або ж Рюрикове городище і їхню версію підтримало чимало сучасних російських істориків, зокрема Євген Пчолов [35, с. 89-112], Олена Галкіна [15, с. 35-67], та Владислав Дучко [2, с. 28]. Згідно з цією гіпотезою, саме із Ладоги було відправлене посольство до Людовіка Благочестивого, а також відбувся похід варягів на Константинополь у 860 році. Цю версію продовжив розвивати Костянтин Цукерман, який стверджує, що датування «Повісті минулих літ» невірне, і насправді літописний

Рюрик прийшов у Ладогу в 895 році. Історію Русі він пропонує ж розділити на два етапи: перший – 30-70-ті рр. IX ст., другий – кінець IX ст. і прихід Рюрика [44, с.89-115]. У першому етапі і було створено в Ладозі Руський каганат, який у 70-х роках було зруйновано невідомо ким. Концепцію Цукермана детально проаналізував Петро Толочко, справедливо зауваживши, що його аргументація є дуже слабкою і повністю запозичена у попередників [36, с.103]. Однак локалізація руського каганату у Приладожжі сьогодні є дуже популярною в сучасній російській історіографії, що дозволяє відсунути Київ на маргінес руської історії. Крім того, як помітно із вищевикладеного матеріалу, протягом IX ст. у Старій Ладозі йшла міжусобна боротьба, яка не дозволяла зосередити увагу на зовнішній політиці.

Ще Степан Гедеонов, проаналізувавши відомі йому джерела, дійшов висновку, що найімовірнішим місцем локалізації руського каганату було у Середньому Подніпров'ї [16, с.87]. Інший відомий дослідник історії древньої Русі Омелян Прицак також стверджує, що руський каганат знаходився у Придніпров'ї з центром у Києві, а Київську Русь заснували хозари [18, с.56]. Ця версія вченого сьогодні не має достатніх наукових аргументів на свою користь, особливо його твердження, що Київ було засновано хозарами у першій половині IX ст. На ранніх археологічних горизонтах Києва переважає слов'янський елемент, а хозарський майже відсутній, що аргументовано довів Петро Толочко [37, с.102]. Ще більше заперечень викликає тенденційна теза Прицака, що поляни нібито насправді належали до хозарських племен. Проте не викликає сумнівів той факт, що у IX ст. навколо Києва існувала держава і її правитель міг носити титул кагана, що засвідчено арабськими джерелами.

Перша згадка про русів в арабській літературі міститься в «Книзі шляхів та країн», автором якої вважається дослідник з центрального Ірану Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі (849/850-934). Згідно з нею: *«Земля слов'ян велика, довжиною 2 місяці (шляху). Руси – народ в стороні болгар, між ними і слов'янами. Тиль – це ім'я річки, яка тече від русів до болгар. Тиль впадає в море хозар. Мова русів інша від хозар. Русів три категорії. (Один) тип їх – ближче до Булгару. Їх найвіддаленіша категорія називається Салаві. А третя категорія називається Арсанія, її правитель в Арсі. Люди прямують через торгівлю до Куйаби. Що стосується Арса, тоді ніхто не заходить, бо вони вбивають кожного, хто стане на їхню землю із чужоземців. З Арса привозять чорних соболів та олово. Руси – народ, (який) спалює своїх померлих. Ці руси торгують з хозарами, Візантією та Великим Булгаром. Від Булгара до Куйаби – близько 20 переходів»* [9, с. 128].

Схожа інформація про русів міститься в анонівному трактаті «Межі світу від Сходу до Заходу»: *«Країна (русів). На схід від неї – гора печенігів, на південь – річка Рута, на захід – слов'яни, на північ – незаселена північ. Це велика країна, народ її невихований, зі всіма воює і перемагає. Правителя їх звати хакан русів. В них багата країна. Серед них є група з мороват. Серед них є група слов'ян, які їм служать. Куйа – місто русів, найблище до мусульман, приємне місто і резиденція правителя. Сла.а – приємне місто, в ньому завжди мир, ведеться торгівля з країною Булгар. Артаб – місто, де вбивають будь – якого чужинця і звідки вивозять дуже цінні леза для мечів та мечі»* [25, с. 178].

В сучасній історіографії із Славією загальноприйнято ототожнювати Стару Ладогу та прилеглі до неї землі, із Куйябою – Київ, і дискусійною залишається локалізація Артанії. Отже, інформація послів про їхнє етнічне походження та титул правителя підтверджується різними джерелами, незалежними одне від одного. Спробуємо тепер локалізувати руський каганат та з'ясувати, хто ним правив. Першими документально засвідченими правителями Київської держави були Аскольд і Дір. Без сумнівів вони були скандинавського походження, свідченням чого є етимологія їхніх імен (*Hoskuldr, Dyrr*). Згідно з «ПВЛ», Аскольд і Дір були боярами літописного князя Рюрика, які пішли у пониззя Дніпра, нібито на Константинополь. Проте біля Києва вони зупинилися і почали управляти місцевим населенням, попередньо звільнивши його від хазарської залежності [27, с.56-57].

У 860 році відбувся похід Аскольда на Константинополь, описаний також візантійським патріархом Фотієм, після якого і він, і його військо охрестились. Сучасний український історик Олексій Толочко вважає, що не варто вбачати в цьому поході далекоглядних проявів мудрого політика, а потрібно розглядати його в контексті звичайних грабіжницьких походів вікінгів [36, с.108]. Власне з цього можна зробити висновок, що історія руських земель вписується в період під назвою «Епоха вікінгів у Європі». Тайнство хрещення дійсно не було чимось надзвичайним для вікінгів, які могли його приймати по кілька разів за свого життя. Однак хрещення Аскольда було важливим саме для візантійського патріарха, як можливість розширити свою владу на Східну Європу, адже між ними та Папами Римськими вже почали наростати суперечності. Що цікаво, то саме хрещення Аскольда, а не

Володимира, яке відбулося майже на століття пізніше, згадується у візантійських джерелах, зокрема у записках Фотія. Крім того, між Аскольдом та візантійським імператором у 874 році було укладено договір, чого не було при звичних грабіжницьких походах вікінгів.

Згідно з «Повістю минулих літ», у 882 році літописний Олег вирушив із півночі до Києва, і внаслідок військового перевороту, усунув від влади Аскольда і Діра [27, с. 62]. Проаналізувавши списки найдавніших літописних зведень, український історик Михайло Брайчевський припустив, що існував окремий літопис Аскольда, який включили у літописні зведення [11, с.26]. Ймовірно, автор «ПВЛ» легітимізував цей військовий переворот під впливом князя, тож схоже, що розповідь про боярське походження Аскольда і Діра та їхню так звану зраду є неправдою. Швидше за все, що Олег заручився підтримкою місцевої верхівки та усунув Аскольда від влади за їхньою допомогою. Активна політика Аскольда не могла не викликати спротиву, особливо у релігійній сфері, якою любили прикривати різні соціальні виступи у Середньовіччі. Хрещення Аскольда могло стати приводом для його усунення від влади, адже справжня причина може полягати у зовнішніх чинниках. На думку Леонтія Войтовича, причиною падіння Аскольда могла стати його зовнішньополітична діяльність, адже деякі її аспекти потребують глибших досліджень [14, с. 77]. Поки що найдетальніший аналіз діяльності Аскольда здійснив Михайло Брайчевський [10, с. 145-194].

Цікаво, що у «Діяннях данів» Саксона Грамматика згадується вікінг Гвітсерк, який був одним із синів знаменитого Рагнара Лодброка, і брав участь у його поході на руські землі [4, с. 67]. В сучасній історіографії існує гіпотеза, відповідно до якої Гвітсерка ототожнюють із Аскольдом, адже саме у другій половині IX ст. джерела дуже часто згадують про військові успіхи синів Рагнара. Однозначної відповіді щодо походження Аскольда ми дати не можемо, адже історики мають у своєму розпорядженні занадто мало тогочасних писемних джерел. Однак спроби прив'язати його до місцевої слов'янської династії Кия не витримують критичного аналізу, адже їхня аргументація є радше патріотичною, ніж науковою. Сам же Рагнар Лодброк належав до бічної гілки Ськольдунгів, але оскільки прав на данський трон не мав, то став одним із найвідоміших «морських конунгів» IX ст. Рорі Мактурк [6, с.97; 7, с. 33] та Гвін Джонс [16, с.78-80] вважають Рагнара Лодброка легендарною особою, якому хроністи приписували чужі заслуги. Адам Сміт [8, с.180] також стверджує, що Рагнар Лодброк та його сини є вигаданими персонажами, проте майже всі скандинавські конунги виводили свій родовід від них. Але тоді складно пояснити те, що ім'я Рагнара Лодброка часто згадувалось у європейських хроніках, і його сини зуміли укріпитись на Британських островах, заснувавши власні династії.

Дискусійним залишається питання чи Аскольд і Дір правили одночасно в Києві чи ні. Михайло Грушевський вважав, що Дір правив пізніше [20, с. 445], але це суперечить джерелам, оскільки його могила була розташована на території київського некрополя, та і не згадується після 882 року про князя Діра. Найпереконливішим є припущення відомого археолога Володимира Зоценка, який вважав, що поява вікінгів у Придніпров'ї пов'язана із антискандинавським повстанням куршів [22, с. 126-127]. Тоді поява Діра вдало збіглася із сприятливими умовами для звільнення від хозарської залежності. Цілком можливо, що він прийняв титул каган, щоб підкреслити свою рівність з правителем хозарського каганату. Цю версію обстоює Леонтій Войтович, який вважає, що Дір був попередником Аскольда, посилаючись на ал-Масуді, і саме він відправив відоме посольство до Людовіка Благочестивого у 839 р. [13, с. 115].

Дискусійним є питання про скандинавські знахідки навколо Києва. Євген Пчолов, Олена Галкіна, Джонатан Шепард та інші історики стверджують, що у Придніпров'ї відсутні археологічні сліди, які б свідчили про перебування тут скандинавів першої половини IX ст., тож руський каганат знаходився у Північно-Східній Русі, де скандинавський елемент домінував ще з VIII ст. Проте В. Зоценко у своїх наукових розвідках довів, що довкола Києва теж були поширені скандинавські артефакти [23, с. 26-52; 24, с. 87-105]. Безперечно, для того, щоб отримати цілісну картину історії Русі IX ст. потрібно продовжувати археологічні дослідження. Крім того, не варто забувати, що вікінги нападали на причорноморські міста ще до середини IX ст., про що згадують автори «Життя Стефана Сурозького» та «Життя Георгія Амастрідського». Швидше за все, що ці походи відбувались приблизно в один час із хрестоматійним нападом вікінгів на монастир у Ліндісфарні.

Додатковим аргументом на користь локалізації руського каганату в Придніпров'ї є поширення тут титулу каган, яким однозначно послуговувалися степові племена. Ще Михайло Грушевський звернув увагу на те, що арабські автори писали про кагана росів, розміщуючи його володіння десь

на Волзі [20, с. 450]. Титулюючи себе каганом, правитель русів таким чином хотів стати повноправним суб'єктом міжнародної політики Середньовічної Європи, або ж, як вважав Омелян Пріцак [34, с. 789], він отримав титул внаслідок династичного шлюбу. Співвідношення титулів каган і князь також залишається відкритим. Олексій Толочко стверджує, що арабський мандрівник Ібн-Фадлан не розпізнав хазарського кагана у розповідях русів [36, с. 234]. Сумнівно, що Ібн-Фадлан не розрізняв русів та хозарів, адже далі у своїй розповіді він їх чітко розмежує. Ще один дослідник ранньої історії руських земель Анатолій Новосельцев вважає, що спочатку руські вожді називали себе каганами, пояснюючи це їхніми тісними зв'язками із Хозарським каганатом [30, с. 412]. Цієї ж думки також дотримується російська скандинавістка Олена Мельнікова, яка наголошує на тому, що скандинавська верхівка могла прийняти цей титул, щоб піднести свій статус перед місцевою знаттю, оскільки після походу Олега правителі Києва продовжили іменувати себе каганами [28, с. 53-55]. Аж до правління Ярослава Мудрого титули каган і князь існували паралельно, адже у "Слові про закон і благодать" митрополит Іларіон називає Володимира Великого не князем, а каганом. Варто звернути увагу на те, що джерела не називають чітко правителів Альдейгюборга каганами, адже там побутував титул конунг.

Для локалізації руського каганату варто також скористатися ще одним джерелом. Це так званий «Баварський географ» або «Опис градів і земель на північ від Дунаю», у якому міститься опис ймовірного розташування та назви племен Центральної та Східної Європи в IX столітті [12, с. 12-34]. Дослідженню цього джерела присвятили свій час багато істориків-славістів, адже існують розбіжності у поглядах на те, коли саме було написано "Баварський географ", і скільки всього списків збереглися до сучасності. Зокрема, Генрик Ловмянський дійшов висновку, що до наших днів збереглась друга редакція, яка складалась із двох частин, створена у монастирі Святого Еммерама у Регенсбурзі після 845 року [5, с. 12]. Олексій Назаренко вважає, що "Баварський географ" було створено в монастирі Райхенау одним із слов'янських місіонерів [29, с. 40]. Локалізувати племена, наведені у "Баварському географі" намагались Генрик Ловмянський, Йоахим Геррман [42, с. 162-169], Борис Томенчук [39, с. 211-219], Олексій Назаренко та інші історики-славісти. Для нашого дослідження це джерело є важливим тому, що у цьому списку 58 племен під 41 номером згадується про русів. Використовуючи метод Геррмана, котрий пропонував локалізувати племена відповідно до торгових шляхів та враховувати можливість дублювання назв, співставляючи їх із тогочасними джерелами, то можна зробити висновки, що автори «Баварського географа» розташували державу русів у Подніпров'ї. Руське посольство в «Бертинських анналах» згадується у 839 році, а друга редакція «Баварського географа», відповідно до припущення Ловмянського, була створена після 845 р., тож місцезнаходження русів було відоме авторам. Тож не можна погодитись з Володимиром Петрухіним, який категорично відкидає можливість існування руського каганату у Середньому Подніпров'ї, стверджуючи в тому числі, що укладачі «Баварського географа» нічого не знали про русів [33, с. 32-45].

У другій половині IX ст. руські землі сходять з європейської авансцени, внаслідок згадуваного вже військового перевороту літописного Олега, після якого відбулося об'єднання Приладожжя з Подніпров'ям [31, с.90; 32, с.21]. Ініціатор перевороту, літописний Олег, зіштовхнувся із низкою проблем: сильним спротивом прихильників Аскольда, денонсацією Візантійською імперією угоди від 874 р., міграцією угрів та сепаратистськими настроями у племенах довкола Києва. Тож не має нічого дивного у тому, що зайнятий вирішенням внутрішніх задач Олег зникає з іноземних джерел аж до походу на Константинополь. Незважаючи на те, що деякі історики відкидають ймовірність існування цього походу, посилаючись на мовчання візантійських джерел, на нашу думку він відбувся у 907 році, а у 911 був укладений новий договір між Візантією та Руссю. Етимологія імен послів Олега свідчить про їхнє скандинавське походження.

З вищесказаного випливають висновки, що навколо Києва у IX ст. існувала могутня держава, яка мала значний вплив на геополітичну ситуацію в регіоні. Її правитель титулувався каганом та провадив активну зовнішню політику у Східній Європі, яку відобразили практично всі відомі джерела із сусідніх країн. Тож не можна погодитись із висновком Євгена Пчолова, який вважає, що на основі наявної джерельної бази історики не можуть зробити висновки про зовнішньополітичну діяльність кагана русів, адже він теж зазначає, що ці факти вписуються в загальну картину взаємозв'язків між Візантією, Західною Європою, Хозарським каганатом та Арабським Сходом. Зазначене дослідження може стати основою для подальших студій над ранньою історією руських земель.

Список використаних джерел та літератури:

1. Annales Bertiniani. 830–882. *Monumenta Germaniae Historica. Hannover. 1826. T. I. P. 419–515.*
2. Duczko W. Viking Rus: studies preference of Scandinavians in the Eastern Europe. Leiden, 2004. 308 p.
3. Elton Oliver. The First nine book of the Danish history of Saxo Grammaticus. Oxford. 1894.
4. Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne.* 1951/1952. R.20. S.9–58.
5. McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973.* Dundalk : Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93–124.
6. McTurk R. Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford., 1991. 307 p.
7. Smith A.H. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society.* T. 11. London, 1935. P. 173–191
8. Vita Sancti Anscarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica. Hannover. T. 2. P. 683-725.*
9. Ал-Истахрий. Книга путей и царств. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.* Вып. 29. Тифлис, 1901.
10. Брайчевський М. Вибрані твори. Київ, 2002. 608 с.
11. Брайчевський М. Літопис Аскольда. Київ, 2001. 130 с.
12. Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал.* Київ, 2009. Вип. 5, (№ 488). С. 12–34.
13. Войтович Л. В. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Прицаком. *Хазарський альманах.* Т. 4. Київ–Харьков, 2005. С. 109–117.
14. Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. 120 с.
15. Галкина Е. С. Тайны русского каганата. Москва, 2002. 432 с.
16. Гвин Джонс. Викинги. Потомки Одина и Тора. Москва, 2004. 406 с.
17. Геденов С. Варяги и Русь. Москва, 2011. 354 с.
18. Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладоги (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР.* Москва, 1985. С. 106–115.
19. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Петрухина. Москва-Иерусалим, 1997. 259 с.
20. Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1904. Т. 1. 655 с.
21. Джаксон Т. «Восточный путь» исландских королевских саг. *История СССР.* 1976. № 5. С. 164–170.
22. Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IХХ вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии.* Москва, 1985. С. 126–127.
23. Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода». *Ruthenica.* Т. 2. Киев, 2003. С. 26–52.
24. Зоценко В. Скандинавські артефакти ПівденноЗахідної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–Х ст.* Київ, 2004. С. 87–105.
25. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Мамедали кызы Велихановой (Велиханлы). Баку: Элм, 1986. 203 с.
26. Лебедев Г. Шведские погребения в ладье VII–XI вв. *Скандинавский сборник.* Т. 19. Таллин, 1974. С. 155–187.
27. Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. 591 с.
28. Мельникова Е. Предпосылки возникновения и характер «северной конфедерации племен». *Восточная Европа в древности и средневековье.* Москва, 1993. С. 53–55.
29. Назаренко А. Русь и Германия в IX–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г.* Москва, 1994. С. 35–61.
30. Новосельцев А. Восточные источники о восточных славянах и Руси. *Древнерусское государство и его международное значение.* Москва, 1965. С. 411–414.
31. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. 474 с.
32. Пашуто В. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы. *Скандинавский сборник.* Таллин, 1970. Вып. 15. С.15-32.
33. Петрухин В. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии. *Древнейшие государства Восточной Европы.* 1999. Москва, 2001. С. 32–45.
34. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. Т. I. 1080 с.
35. Пчелов Е. Рюрик. Жизнь замечательных людей. Москва, 2010. 336 с.
36. Толочко А. Очерки истории начальной Руси. Киев, 2015. 356 с.
37. Толочко П. П. Русь изначальная. *Археологія.* 2003. № 1. С.100-103.
38. Толочко П. П. К вопросу о хазароиудейском происхождении Киева. *Хазарский альманах.* Т. 2. Киев–Харьков–Москва, 2004. С. 98–108.
39. Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за «Баварським географом»). *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть.* Львів, 2001. С. 211–219.
40. Сага о Стурлауге Трудолюбивом. URL: <https://norse.ulver.com/src/forn/sturlaug/ru.html> (дата звернення 12.12.2017)
41. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси (750-1200) / под. ред. Буланина. Санкт-Петербург, 2000. 624 с.
42. Фроянов И. Мятельный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. Санкт-Петербург, 1992. 280 с.
43. Херрман И. Ruzzi. Forsderer Liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси.* Москва, 1988. С. 162–169.
44. Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства. *Археологія.* 2003. № 1. С. 89–115.

References

1. Braichevskiy M. Litopys Askolda. Kyiv, 2001. 130 s.
2. Braichevskiy M. Vybrani tvory. Kyiv, 2002. 608 s.
3. Duczko W. Viking Rus: studies preference of Scandinavians in the Eastern Europe. Leiden, 2004. 308 p.
4. Dzhons G. Vikingi. Potomki Odina i Tora. Moskva, 2004. 406 s.
5. Elton Oliver. The First nine book of the Danish history of Saxo Grammaticus. Oxford. 1894.
6. Franklin S., Shepard D. Nachalo Rusi (750-1200) / pod. red. Bulanyna. St. Petersburg, 2000. 624 s.
7. Froyanov I. Myatezhnyy Novgorod. Ocherki istorii gosudarstvennosti, sotsialnoy i politicheskoy borby kontsa IX – nachala XIII stoletiya. St. Petersburg, 1992. 280 s.
8. Galkina E. S. Tayny russkogo kaganata. Moskva, 2002. 432 s.
9. Gedeonov S. Varyagy I Rus'. Moskva, 2011. 354 s.
10. Golb N., Pritsak O. Khazar-Jewish documents of the tenth century. / Scientific edition, afterword and comments by V. Petrukhin. Moscow-Jerusalem, 1997. 259 s.
11. Kherrman I. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: K voprosu ob istoricheskikh i etnograficheskikh osnovakh «Bavarskogo geografa» (pervaya polovina IX v.) *Drevnosti slavyan i Rusi*. Moskva, 1988. S. 162–169.
12. Glazyrina G., Dzhakson T. Iz istorii Staroy Ladogi (na materialakh skandinavskikh sag). *Drevneyshie gosudarstva na teritorii SSSR*. Moskva, 1985. S. 106–115.
13. Dzhakson T. «Vostochnyy put'» islandskikh korolevskikh sag. *Istoriya SSSR*. 1976. № 5. S. 164–170.
14. Lebedev G. Shvedskie pogrebeniya v lad'e VII–XI vv. *Skandinavskiy sbornik*. T. 19. Tallin, 1974. S. 155–187.
15. Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. 1951/1952. R.20. S. 9–58.
16. McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973*. Dundalk : Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93–124.
17. McTurk R. Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford., 1991. 307 p.
18. Mel'nikova E. Predposylki vznikoventiya i kharakter «severnoy konfederatsii plemen». *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov'e*. Moskva, 1993. S. 53–55.
19. Nazareno A. Rus' i Germaniya v IX–XI vv. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy*. 1991. Moskva, 1994. S. 35–61.
20. Novosel'tsev A. Vostochnye istochniki o vostochnykh slavyanakh i Rusi. *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znachenie*. Moskva, 1965. S. 411–414.
21. Pashuto V. Vneshniaia politika Drevnei Rusi. Moskva, 1968. 474 s.
22. Pashuto V. Russko-skandinavskie otnosheniya i ikh mesto v istorii rannesrednevekovoy Evropy. *Skandinavskiy sbornik*. Tallin, 1970. Vyp. 15. S.15–32.
23. Pchelov E. Ryurik. Zhizn' zamechatel'nykh lyudey. Moskva, 2010. 336 s.
24. Petrukhin V. «Russkiy kaganat», skandinavyy i Yuzhnaya Rus': srednevekovaya traditsiya i stereotipy sovremennoy istoriografii. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy*. 1999. Moskva, 2001. S. 32–45.
25. Pritsak O. Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandinavski dzherela (krim islandskykh sah). Kyiv, 1997. 1080 s.
26. Smith A.H. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society*. T. 11. London, 1935. P. 173–191.
27. Tolochko A. Ocherki istorii nachal'noy Rusi. Kiev, 2015. 356 s.
28. Tolochko P. Rus' iznachal'naya. *Arkheologiya*. 2003. № 1. S. 100–103.
29. Tolochko P. P. K voprosu o khazaro iudeyskom proiskhozhdenii Kieva. *Khazarskiy al'manakh*. T. 2. Kiev–Khar'kov–Moskva, 2004. S. 98–108.
30. Tomenchuk B. Richkovi shliakhy v heopolitychnykh zviyazkakh Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy doby serednovichchia (za «Bavarskym heohrafom»). *Etnohenez ta rannia istoriia slovian: Novi naukovy kontseptsii na zlami tysiacholit*. Lviv, 2001. S. 211–219.
31. Voitovych L.V. Kyivskiy kahanat? Do polemiky P.Tolochka z O. Pritsakom. *Khazarskiy al'manakh*. T. 4. Kiev–Khar'kov, 2005. S. 109–117.
32. Voitovych L. «Bavarskiy Heohraf»: sprobha etnolokalizatsii naselennia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy IX st. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2009. Vyp. 5, (№ 488). S. 12–34.
33. Voitovych L. Kniaz Riuryk. Bila Tserkva, 2014. 120 s.
34. Zotsenko V. Skandinavskie drevnosti i topografiya Kieva “druzhinnogo perioda”. *Ruthenica*. T. 2. Kiev, 2003. S. 26–52.
35. Zotsenko V. Skandinavski artefakty Pivdenno Zakhidnoi Rusi. *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII–X st*. Kyiv, 2004. S. 87–105.
36. Zotsenko V. N. Puti proniknoveniya skandinavov v Srednee Podneprov'e v IX-X vv. *Tezisy dokladov na V Mezhdunarodnom kongresse slavyanskoy arkheologii*. Moskva, 1985. S. 126–127.
37. Tsukerman K. Dva etapa formirovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. *Arkheologiya*. 2003. № 1. S. 89–115.